

Історичний коридор *Via Regia* (*Via Regia*) в Україні

1. КИЇВСЬКА РУСЬ

На території Центрально-Східної Європи між Балтійським і Чорним морями, вздовж басейнів Дністра, Дніпра та Оки у VII–X ст. сформувалися східнослов'янські суперсоюзи племен, які розвинулися в "дружинні" держави (military government): князівства хорватів (засян, теребовлян, поборан), волинян (власне волинян, бужан, лучан, черв'ян, дулібів), древлян, полян, сіверян, дреговичів, кривичів, радимичів, в'ятичів і словен. Не пізніше 753 р. в гирлі р. Ладозки при її впадінні у Ладозьке озеро готландські вікінги заклали свій опорний пункт Альдейгюборг (Ладогу), який до кінця VIII ст. став центром невеликого королівства із змішаним фіно-слов'яно-варязьким населенням.

З приходом Рюрика з ютландської гілки данських Скольдунгів Ладога стала центром всієї Славії та навколишніх фінських земель (чуді). Наступник Рюрика Олег у 882 р. здобув Київ і поклав початок об'єднання навколо нього інших східнослов'янських князівств, яке було завершено за Володимира Святославича Святого (правління 980–1015 рр.). До 1000 р. Київська Русь стала однією з найбільших європейських держав, досягаючи на півночі Білого моря, на північному заході р. Неви до її впадіння в Балтійське море, на заході – середньої течії Німану, Західного Бугу і Сяну, на південному Заході – Карпат та верхньої течії Дністра і Пруту, на півдні – верхів'я Південного Бугу, Поросся та Ворскли, на сході – басейну Оки до її впадіння у Волгу.

Володимир Святославович у 989 р. одружився з принцесою Анною, дочкою Василевса Візантії Романа II з Македонської династії. За часів Ярослава Володимировича Мудрого (1016–1018 рр., 1019–1054 рр.) правляча династія Рюриковичів через династичні зв'язки поріднилася з шведськими Шетконунгами-Інглінгами, польськими П'ястами, угорськими Арпадами, норвезькими Харфаргами-Інглінгами, французькими Капетінгами, німецькими династіями Штаде та Орламюнде. Зрозуміло, що це сприяло і економічним зв'язкам Русі з європейськими країнами.

У період існування Київської Русі її територію пересікали три міжнародні артерії: Бурштиновий шлях (з Балтійського моря в Чорне через Віслу, Сян і Дністер), шлях із варяг у греки (з Балтійського моря в Чорне через Неву, Ладогу, Волхов і Дніпро) та шлях з Булгару на Волзі в Кордовський халіфат в Іспанії (по Волзі та Оці, далі через Чернігівську землю на Київ – Галич – Перемишль – Краків – Прагу – Регенсбург – Трір). Останній шлях, який пересікав майже всю Європу, можна назвати *Via Regia* – транс'європейським шляхом.

Сформувався він у X ст., коли після прийняття мусульманства Чорна Булгарія з центром у Булгарі на Волзі (нині Казань) трансформувалася у потужну торгову державу, пов'язану через Хорезм з великим шовковим шляхом в обхід Хозарії. З XI ст. цей шлях став основним транзитним європейським шляхом. Поки не було розвинених твердих ґрунтових доріг основне сполучення відбувалося річковими шляхами. При цьому на Русі використовували лоді – малі дракари вікінгів, які мали малу осадку на воді, могли іти під веслами або під парусом, легко перетягувалися на катках по суходолу між річками. По *Via Regia* (з Булгару вверх по Волзі і далі вверх по Оці і Угрі, через волок до Десни і вниз по Десні, до впадіння в Дніпро до Києва) в столицю Русі поступали шовк, предмети розкоші, прянощі, інші східні товари та північні хутра.

У зворотньому напрямку йшли раби, мед, віск (потреби в якому були величезні – воскові свічки були основними освітлювальними засобами) та ремісничі вироби. В Києві *Via Regia* перетиналася з Шляхом із варяг у греки, через який сюди потрапляли візантійський та скандинавський імпорт (зокрема зброя і штаби – сталеві заготовки, так як місцеві болотні руди були малопридатними для виготовлення ріжучої та рублячої зброї і інших подібних виробів).

З Києва Via Regia мав три маршрути:

1. Київ – Білгород – Ярополч – Котельниця – Межидбіж – Теребовля – Микулинці – Галич – Львів (з другої половини XIII ст.) – Городок – Перемишль – Ярослав – Краків;
2. Київ – Білгород – Ярополч – Котельниця – Колодяжне – Полоний – Кременець – Броди – Буськ – Белз – Червен і далі на Люблін, Сандомир і Краків (на ділянці Броди – Буськ у Пліснеську було відгалуження, яким цей маршрут сполучався з першим на Львів – Городок – Перемишль;

3. Київ – Білгород – Ярополч – Котельниця – Колодяжне – Полоний – Кременець – Мичеськ – Звягель–Корець – Дорогобуж – Луцьк – Володимир – Устилуг – Холм (з другої половини XIII ст.) і далі на Люблін, Сандомир, Краків.

Ці маршрути підтверджені багаторічними дослідженнями, в першу чергу археологів (див., наприклад, Терещук К. І. Середньовічні торгові шляхи Східної Волині // Археологія. – № 36. – Київ, 1981. – С. 77–85; Войтович Л. Торгівля і торгові шляхи // Історія української культури. – Т. 2. – Київ, 2001. – С. 81–92).

З огляду на важливість Галицької землі, багаті поклади солі, яка була основним консервантом до появи холодильників, маршрути через її територію були важливою частиною Via Regia. Крім того, тут цей шлях перетинався з Бурштиновим шляхом. Хорватські князівства в басейні Верхнього Дністра та Сяну певний час перебували в орбіті Великоморавської держави, а землі черв'ян і танян (т. з. Червенські гради) в басейнах Танви і Вепру – Польської держави і, як і волинські землі, мали давні економічні зв'язки з Центральною Європою. Через тісніші контакти Волинської землі з Києвом волинська частина шляху експлуатувалася більш інтенсивно.

В реконструйованому вигляді українську частину Via Regia на XI–XIV ст. виглядає так: Київ – Корець – Острог – Луцьк – Львів – Перемишль або більш детально: Київ – Житомир – Новоград-Волинський (літописний Звягель) – Корець (столиця Корецького князівства) – Острог – Рівне – Клевань (столиця Клеванського князівства князів Чорторийських) – Олика (пізніша столиця уділу князів Радзівілів) – Луцьк – Дубно – Броди – Пліснеськ (сьогодні с. Підгірці) – Олесько – Буськ – Львів – Самбір – Добромиль – Нижанковичі – Перемишль.

Назва Via Regia відбиває значення цієї магістралі для європейських країн, де вона знаходилася під захистом королівської влади (Перемишль – Краків – Прага – Регенсбург – Трір). Весь цей шлях був сухопутним, супроводжувався встановленням твердого покриття (т. з. битий шлях з каменю вапнякових порід) та спорудженням мостів (мостівничі були одними з найважливіших посад серед княжих міністеріалів) і охоронних замків. У X ст., судячи зі статутів австрійських та рейнських міст, основними предметами експорту з Русі були раби (зрештою зі слов'янських рабів сакаліба комплектувалася гвардія кордовських халіфів), мед, віск, хутра, коні, а також сіль ремісничі вироби (засвідчені археологами), зокрема пряслиця з рожевого овруцького шиферу, залізні навісні замки, глиняні іграшки та писанки. Ввозилися на Русь ремісничі вироби, зброя, кольорові метали, штаби – заготовки з рейнської руди, сукно та предмети розкоші.

На Via Regia розкинули свої факторії єврейські купці з Кордовського халіфату адрадханья, які в основному торгували рабами. Такі факторії були і у Перемишлі та Києві. Єврейський мандрівник з Тортоси Ібрагім ібн Якуб ал Ісраїлі ал ат-Туртузі у 965–966 рр. відвідав єврейські факторії на шляху Via Regia. Фрагменти його реляції дійшли до нас через арабських географів ал-Бекрі, ал-Казвіні та Ібн Саїда (див.: Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. Санкт-Петербург, 1878).

Товари шляхом з Києва до Перемишля перевозилися на чотирьохколісних возах. Дослідники досі дискутують стосовно запрягу, схиляючись до того, що важкі вози запрягалися волами (див.: Глушко М. Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема. Київ, 2003).

Скандинави називали Русь Гардаріки – країною міст. У домонгольській Русі міст було більше 300. В містах ремісники продавали свої вироби безпосередньо у своїх майстернях, для привозних товарів існували спеціальні ринки – торги, яких у більших містах могло бути кілька. Для іноземних купців були факторії та заїжджі двори.

Велике купецтво – гості – займалися виключно гуртовою торгівлею, дрібні купці крамарі та коробейники розносили перекуплені товари по глухих куточках. Селяни також збували на ринках свої товари, купляючи ремісничі і привозні вироби. Так, вироби з синього сирійського скла (предмет візантійського експорту) археологи знаходять в Новоградку і віддалених селах Полоцької землі, куди візантійські купці ніколи не потрапляли. Купці об'єднувалися у спеціальні корпорації (сто) гречаників і т. д., які мали обслуговувати купецьких валок, охорону і разом вирушали у важкі небезпечні експедиції, які могли як принести надприбутки, так і закінчитися загибеллю від рук розбійників.

Купці були прогресивним прошарком суспільства, який з'єднував різні світи, приносив новинки, що змушували модернізувати виробництво та його технологію і сприяли загальному процесу. Не

випадково гості були однією з рушійних сил міського віче (аналогу скандинавського та древньогерманського тінгу) – загальних зборів вільного населення, здатного носити зброю.

У "Руській правді", одному із основних законодавчих збірників, збереглися згадки про представників митної служби (осьмеників і вірників), суддів та поліції (ємців і ябедників). Посаду осьменика, якому підлягав міський ринок, займали бояри – представники вищого військового стану, вірники – збирали мита (віри), ємці – заарештовували і утримували у в'язниці порушників, ябедники – слідували за порядком і доповідали начальству.

Твердження про занепад Київської Русі з другої половини XI ст. не відповідають дійсності. Русь, подібно до Священної Римської імперії германської нації, трансформувалася у конфедерацію 11 земель, які розділилися на більші князівства, всередині яких утворилися менші.

Але число міст, їх розміри, розвиток торгівлі та ремесла не зменшувалися, а боротьба Мономаховичів з Ольговичами за київський стіл не привела до депресій. Зрештою подібні трансформації переживали в той час і сусідні польські землі, і Франція, і італійські та іспанські землі, не кажучи вже про німецькі. Не припинялося і функціонування Via Regia (див.: Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. Біла Церква, 2006. 787 с.).

Ситуація змінилася тільки після вторгнення монгольських завойовників Бату-хана у 1238–1241 рр. 6 грудня 1240 р. монголи здобули Київ, а потім через Via Regia вторглися в Західну Європу, де в битвах при Легніці та Шайо у 1241 р. розгромили німецько-польське та угорське війська. І тільки смерть великого каана Угедея та відхід частини царевичів в Монголію, де почалася боротьба за його трон, змусили Бату-хана відмовитися від ідеї завоювання Європи.

У 1246–1247 рр. по Via Regia з Кракова до Києва проїхав папський дипломат францисканець Джованні де Плано Карпіні, який залишив опис цієї подорожі (див.: Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. Москва, 1957).

2. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО

У 1199 р. волинському князеві Романові Мстиславичу з старшої гілки Мономаховичів вдалося об'єднати династичною унією Галицьку і Волинську землі. В Галицькій землі якраз вигасла найстарша гілка нащадків Ярослава Мудрого, яка ще на своїх початках втратила право на київський престол, тому тутешні князі не покидали своїх столів і в силу різних обставин, не дробили свої землі, а навпаки об'єднували. Через це і місцеве боярство також не мало потреби переміщатися слідом за князями в інші землі і добилося трансформації своїх бенефіцій, отриманих на час несення служби, у спадкові феоди. Цим Галицька і Новгородська землі відрізнялися від інших земель.

Широка міжнародна торгівля по Via Regia і Бурштиновому шляху з Візантією та Болгарією (до кінця XII ст. галицькі князі опанували гирло Дунаю), тісні контакти з Угорщиною, сприяли піднесенню цієї землі, яка випереджала інші землі у своєму економічному і політичному розвитку.

Волинь теж бурхливо розвивалася, тут було більше 90 міст, північні волинські землі включали Гродно на Німані. Вихід до Балтики, торгівля через Via Regia та тісні контакти з польськими, литовськими, ятвязькими і пруськими князівствами сприяли піднесенню цієї землі. Але волинські князі належали до старшої гілки Мономаховичів, яка вела боротьбу за київський престол. Тому ресурси Волині були залучені до цієї боротьби, а її територія не раз ставала ареною вторгнення ворожих сил.

Данилу Романовичу у важких умовах втручання Угорщини та Польщі в боротьбу за спадщину Романа Мстиславича, який загинув у 1205 р., та монгольського вторгнення вдалося зберегти об'єднані землі і у 1253 р. коронуватися королем Русі. Його син Лев Данилович між 1245–1256 рр. на межі своїх Перемишльського та Белзького князівств, тобто Галичини і Волині, заклав місто, назване його іменем, – Львів. Частина дослідників досі вважають засновником міста короля Данила, хоча всі джерела одностайно називають його сина Лева, на той час удільного князя і соратника батька. Львів відразу став одним з головних центрів на Via Regia, перебравши на себе роль Галича.

Данило Романович (1205–1264 рр., з перервами) не зміг звільнитися від монгольської залежності. Лев Данилович використав внутрішню боротьбу в Золотій Орді і з допомогою улусбека Ногая, Чингізида, який володів потужним Чорноморським улусом з центром в Ісакчі на Дунаї і зміщав золотоординських

ханів, зміг збільшити територію королівства Русі, включивши частину Закарпаття, Люблінську землю, а також Київську землю (у "Книзі знань", відомій за трьома манускриптами і датованій близько 1350 р., де описані подорожі кастильського монаха-францисканця, за Польщею поставлене "королівство Льва", до складу якого входив Київ, і подано його прапор – зелене полотнище з червоним хрестом). Тільки у 1300 р. хан Токта, воюючи з Ногаєм, посадив в Києві князя з путивльської гілки Ольговичів. Але, коли з 1301 р. Токта вступив в довгу боротьбу з нащадками Ногая, наступник Лева – Юрій (1301–1308 рр.) прийняв королівський титул, декларуючи звільнення від монголів і добився утворення окремої Галицької митрополії.

Після загибелі у 1340 р. князя Болеслава–Юрія Тройденевича (1325–1340 рр.) почалася довга боротьба за спадщину Романовичів, у якій взяли участь Угорщина та Польща з одного боку і князь Любарт-Дмитро Гедимінович (1340–1383 рр.) з другого. Всі учасники боротьби мали певні династичні споріднення з Романовичами і підстави до їх спадщини. Боротьба завершилася у 1387 р. анексією Польщі галицької частини королівства Русі, яка у 1434 р. була трансформована у Руське воєводство. Волинь до смерті князя Свидригайла Ольгердовича у 1452 р. зберігала незалежність, потім була інтегрована у Велике князівство Литовське, а після Люблінської унії 1569 р. як Волинське воєводство включена до складу Польщі.

Галицько-волинські князі повністю використали сусідство з Великою Монгольською імперією ("Рах Mongolica") для дальшого розвитку Via Regia, яка тепер з'єднувала Європу з Азією.

У 1380 р. король Людовик Анжуйський, який тоді носив титул короля Угорщини, Польщі, Далмації, Русі і Володимирії та боровся з Любартом-Дмитром Гедиміновичем, надав Львову складське право на східні товари, яке перетворило місто на головний центр торгівлі Європи і Азії. Всі східні товари тепер мусили виставлятися на склад у Львові, де їх гуртом купляли місцеві купці, везучи далі в Європу.

3. РІЧ ПОСПОЛИТА

У 1462 р. після смерті останнього белзького князя Польща анексувала Белзьке князівство, перетворивши його у воєводство. З 1501 р. королі польські стали одночасно і великими князями литовськими. Люблінська унія 1569 р. утворила двоєдину польсько-литовську державу – Річ Посполиту. До складу польської частини відійшли Волинь, Східне Поділля (Брацлавське воєводство) та Київщина (після 1471 р. удільне Київське князівство було ліквідоване і включене до складу Литви як воєводство), а згодом і Чернігівщина.

У XV – до середини XVII ст. ці території переживали економічне піднесення, викликане перш за все збільшенням попиту на харчові продукти та лісоматеріали у Європі, де ціни на них постійно зростали. Це викликало появу спеціальних панських господарств – фільварків (від нім. *vorwerk* – хутір, ферма), призначених для виробництва на ринок зерна, меду та інших сільськогосподарських продуктів, їх переробки, зокрема виробництво горілки. Заготовлялися дерев'яні напівфабрикати (круглий ліс, бруси, дошки, гонта, дражки і т. д.), а також поташ, смола і попіл. Був попит на полотна з льону та конопель. Велике значення отримав річковий шлях по Західному Бугу та Віслі на Гданськ і далі в німецькі міста. Але і Via Regia функціонував з повним навантаженням.

Покращилися дороги. Було організоване спеціальне обслуговування, ремонт і відновлення покриття доріг, гребель, дамб та мостів, за що на кожному відтинку відповідали конкретні міста, знімаючи за проїзд для цього спеціальні мита.

Це стосувалося також переправ та перевозів.

Міста, які ще з часів галицько-волинських князів почали отримувати магдебурзьке право, яке звільнювало їх від юрисдикції чиновників всіх рангів і давало виборні раду і суд, цехову організацію та права на проведення від одного до шести ярмарок тривалістю від кількох днів до місяця, росли і чисельно, і в розмірах. Львів став найбільшим містом в Україні з населенням у 20–25 тис. на кінець XVII ст.

За люстрацією 1676 р. у Руському воєводстві було 160 міст і містечок. У Волинському – 114 (на початку XVIII ст. – 178), Белзькому – 52, Подільському – більше сотні. Переважна більшість з них користувалася магдебурзьким правом. Приплив німецьких ремісників до Львова та інших більших міст сприяв розвитку цехових структур та модернізації технології виробництва. Великі міжнародні ярмарки по закупівлі худоби відбувалися у Перемишлі. Зросли міста колишнього Перемишльського князівства,

які знаходилися на Via Regia: Ярослав, Переворськ (нині Пшеворськ), Ряшів (нині Жешув). Не було міста, де би не відбувалися ярмарки. Можна було з однієї ярмарки відразу ж їхати на іншу – фактично на українській частині шляху ярмарки не припинялися.

Ситуацію змінили козацькі війни у другій половині XVII ст. Правобережна Україна перетворилася на руїну. Велика Північна війна 1700–1721 рр. привела до занепаду галицьких та волинських міст. Тільки з другої третини XVIII ст. Річ Посполита, яка потрапила під значний вплив Росії, почала відроджуватися і інтенсивність функціонування Via Regia стала теж відновлюватися.

Але спроби польської шляхти звільнитися від опіки, які привели до Барської конфедерації (1768 р.), завершилися у 1772 р. першим поділом Речі Посполитої, за яким Руське і Белзьке воєводства відійшли до Австрії (остання використала титул королів Галиції і Лодомерії, успадкований від наступників Людовика Анжуйського, які не визнали польської анексії і до 1424 р. на переговорах з Польщею вимагали повернення цих земель).

До 1795 р. Річ Посполита повністю була розділена між Росією, Австрією та Прусією. Волинь та Поділля відійшли до Росії.

4. КОРОЛІВСТВО ГАЛИЦІЇ І ЛОДОМЕРІЇ

Австрія розглядала приєднані землі як королівство Галиції і Лодомерії (після праць I.-X. Енгля стало зрозуміло, що Лодомерія – це Володимирія, тобто Волинь, але назву вже не змінювали), до якого невдовзі прилучили велике князівство Краківське з князівствами Освенцима і Затору. Так штучно виникла Східна Галичина з переважно українським населенням і Західна Галичина з переважно польським населенням. Столицею став Львів (Лемберг).

На Via Regia між Бродами та Радзивилівим (Радивилівим) виник державний кордон між Австрією та Росією. У Львові розмістилися намісник королівства з своєю канцелярією та міністерством, становий сейм (1782–1790 рр., 1817–1845 рр.) та крайовий сейм (з 1861 р.). Останній був для своїх часів досить демократичним органом (150 депутатів), куди входили римо-католицькі, греко-католицькі і вірменські єпископи, ректори Львівського та Краківського університетів (пізніше і Львівської політехніки) та обирався 141 депутат (44 – від курії великих земельних власників, 3 – від курії торгово-промислових палат, 20 – від міської курії та 74 – від курії малої земельної власності). Сейм управляв державним майном королівства, регулював податки, контролював діяльність громадських рад, церкви та шкільництва. До кінця XIX ст. робота сейму повністю перейшла на використання поряд з польською і українською мови.

Територія Правобережжя та Волині отримала російську структуру управління з поділом на губернії та повіти. Росія та Австрія приступила до картографування і статистичних описів нових територій. Так з'явилися Йосифинська (1785–1788 рр.) та Францисканська (1819–1820 рр.) метрики в Австрії з детальними земельними кадастрами Галичини та атлас поштових доріг 1808 р. в Росії (з виділенням дороги з Києва через Житомир – Новоград-Волинський – Корець – Острог – Дубно – Луцьк до Володимира-Волинського, який знаходився на кордоні з утвореним Наполеоном у 1807 р. Варшавським герцогством).

З Острога від цього шляху йшло відгалуження через Кременець на Радзивилів до австрійського кордону біля Бродів. На карті 1820 р. це відгалуження від Острога на Радзивилів показано через Дубно, тобто відновлено давній варіант Via Regia.

До 1914 р. торгівля між Росією та Австрією не припинялася, незважаючи на будівництво потужних фортець, зокрема в Перемишлі та Тарakanові біля Дубно.

Via Regia продовжувала функціонувати, хоча значення її після Наполеонівських війн, зміни політичної карти Європи та будівництва залізниць (з Києва пряма лінія на Брест-Литовський–Варшаву, яку невдовзі продублювало шосе з твердим покриттям), що взяли на себе основні перевезення, зменшилося.

5. VIA REGIA У XX СТ. НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ НА ПОЧАТКУ XXI СТ.

Дві світові війни, нові зміни кордонів, дальший розвиток залізничного транспорту, поява повітряного та трубопровідного транспорту, змінили значення Via Regia як міжнародної артерії. Її відтинки зберегли лише регіональне значення, яке теж змінювалося в міру зміни економічної карти територій, появи нових промислових центрів і занепаду старих міст.

У нових сучасних умовах XXI ст. Via Regia переживає період відродження, перш за все, як туристичний шлях, який з'єднує Східну та Західну Європи, сприяє їх зближенню та інтеграції.

Л. В. Войтович,

зав. кафедри історії
середніх віків і візантиністики
Львівського національного
університету ім. І.Франка,
провідний науковий спеціаліст
Інституту українознавства
ім. І.Крип'якевича НАН України,
доктор історичних наук, професор